

Magyar László András

A fiziognómia fiziognómiája

ENNEK A CIKKNEK nem csupán az a célja, hogy elmesélje a fiziognómia történetét, vagyis meghatározza, mi is az, elmondja, hogyan jött létre, röviden bemutassa alakváltozatait, típusait, jellemzőit – hiszen ezt már többen megtették¹ –, hanem az is, hogy rámutasson e különös tudomány meghökkentő életerejére.

Mai gondolkodásunk azon a hiten alapul, hogy a dolgok különböznek, különállóak, így a folyamatokat, jelenségeket a dolgok egymásra hatásával, ok-okozati kapcsolatával magyarázzuk. Régen az ember gondolkodásformája inkább mágikus volt (bár ez a fajta gondolkodás sokszor ma is működésbe lép), a tudás mindenekelőtt az azonosságok, összefüggések, megfelelések hitére épült, ezért a jelenségekre, eseményekre többnyire analógián, szimpátián-antipátián alapuló magyarázatokat adtak. Az egyik legrégebbi anthropológiai „tudomány”, a fiziognómia olyan paradigmaváltó korban – a Kr. e. 5–3. században – jött létre, amelyben mind a mágikus, mind pedig az új, okelvű-rationális gondolkodás egyforma erővel hatott. Születésében ezért részben mágikus eredetű, részben pedig racionális típusú elképzelések játszottak szerepet.

Az emberi testet mikrokosmosznak („kis rend”-nek) tartó, asztrológikus, a melothészia-teórián alapuló² elméletek szerint nem csupán a nagy rend (makrokosmosz) tükröződik vagy jelenik meg valamiképpen az emberi organizmusban, hanem az emberi test egyes alkotóelemei és részei is analógiás kapcsolatban állnak egymással. Ezért következtethetünk például a – bolygókkal kapcsolatban álló – tenyér vonalaiból a szív működésére vagy az egyén élettartamára, s ezért utalhat a szemöldök sűrűsége vagy ívének rajza tulajdonosának jellemére vagy vágyaira, amint az orr is a hímtagra.³ A fiziognómia „segédtudományai”, a khiromantia (tenyérjósítás), a metoposzkópia (homlokisme) vagy az onükhoszkópia (körömisme) hasonló megfelelésekből vezették le tételeiket. A fiziognómiák és a későbbi alkattanok Philemóntól Pszeudo-Arisztotelészen, Fluddon, Lavateren, Gallon, Lombroszon át Kretschmerig és Buday Lászlóig egytől egyig állítják, hogy az emberi test alkotórészei és alakzatai, belső és külső tulajdonságai valamilyen párhuzamban, rejtett összefüggésben állnak egymással, s hogy ezért a külső tulajdonságokból joggal következtethetünk a belsőkre.

A fiziognómia tudományának másik forrása azonban az ok-okozati gondolkodáson alapuló, Európában először a hippokratészi *Corpus*ban – legalábbis elemeiben – megfogalmazott nedvelmélet, amelyet egyfajta humorális pathológiaként,

¹ FRANZ, 1784.; EVANS, 1969.; PORTER, 2005.; VIGH, 2006.

² PTOLEMAIOS, 1980. 316–332. (III. 12. 147–154.)

³ MAGYAR, 2008.

elsősorban Galénosz (Kr. u. 2. sz.) és Oreibasziusz (Kr. u. 4. sz.) munkái alapján, arab orvosok öntötték végső formájába a 9–12. században. A nedvkörtani elmélet lényege a következő: a világot négy őselem alkotja, a tűz, a víz, a föld és a levegő. A négy őselem keveredéséből jönnek létre az élőlények és az élettelen dolgok egyaránt. Az emberi testben ezek az őselemek nedvek alakjában is megjelennek: a levegő nedve a vér (görögül: *haima*), a tűzé az epe (*kholé*), a vízé a nyák (*phlegma*), a földé pedig a fekete epe (*melaina kholé*). Ezek a – részben szimbolikus – nedvek a vérben keveredve jutnak a szervekbe és testrészekbe, meghatározva azok működését, tulajdonságait, illetve betegségeit. A nedvek egyensúlya, a szünkrasztia egészséget, egyensúlyuk felborulása pedig, a düszkrasztia betegséget eredményez. A betegségek ezek szerint négy fő osztályba sorolhatók: „véresek”, „epések”, „fekete epések” vagy „nyákosak”. Az orvos dolga az, hogy megállapítsa, melyik nedv a ludas a bajban, illetve az, hogy a nedvek egyensúlyát megtartsa, vagy helyreállítsa.

A nedvek elméletét az egyes nedvekre jellemző minőségpárok (meleg-nedves, meleg-száraz, hideg-nedves, hideg-száraz) teóriája is kiegészítette. A kvalitások egyensúlyát – amelyet az egészség föltételének tekintettek – a velük ellentétes minőségek erősítésével, a *contraria contrariis* (ellentétet az ellentétessel) elvének alkalmazásával igyekeztek elérni.

A teljes szünkrasztia, a tökéletes nedv- és minőségegyensúly, így a tökéletes egészség azonban szinte elérhetetlen cél, hiszen minden ember szervezetében születésétől fogva – ma úgy mondanánk, „genetikusan” – egy-egy nedv uralkodik. Ezért beszélhetünk alkatokról. Az olyan ember, akinek szervezetében a vérből van több a kelleténél, szangvinikus lesz, akiben viszont az epe uralkodik, kolerikus, akiben a fekete epe, melankolikus, akiben pedig a nyák van túlsúlyban, flegmatikus lesz egy életen át. Az ember nedvalkata (*constitutio, complexio, katasztasztisz, hexisz*) ráadásul nem csak testi tulajdonságait, de lelki hajlamait és érzelmi alkatát (*dianoia*) is befolyásolja, a nedvkatát pedig a test jellemzőiből vagy akár az arcvonásokból is felismerhető. Ekképpen kapcsolódik tehát az antik – az orvoslásban és az élettanban egészen a 18. századig szinte egyeduralkodó – nedvelmélet a fiziognómiához. Hiszen ha elfogadjuk ezt az elméletet, az is magától értetődik, hogy a test nedvkatát által meghatározott külső jegyeiből méltán következtethetünk a betegségekre, a jellemre, a vágyakra vagy éppen a hajlamok és adottságok által meghatározott életútra, sorsra.

Noha a későbbiekben – különösen a 18. század második felétől – a fiziognómiák és alkattanok megfogalmazói, vallási okokból vagy tudományos büszkeségből igyekeztek egyre inkább eltitkolni tanaik eredetét, s állításaikat egyéb elvekre hivatkozva levezetni, az alapmotívum – az analógiás és az okelvű gondolkodásmód keveredése – minden hasonló elméleten máig jól megfigyelhető.

A ma ismert legkorábbi fiziognómiával foglalkozó európai szövegek a Kr.e. 4. századból származnak, ám az első összefüggő fiziognómiai munkák csak a Kr.u. 2. századra datálhatók.⁴ Keletkezési helyük nem ismert, ám valószínűleg leginkább az alexandriai kulturális körből származhattak. E rövid munkák többnyire töredékes gyakorlati útmutatók a test egyes jegyeinek értelmezéséhez, az elméleti háttér

⁴ FOERSTER, 1893. A kiadás a következőket tartalmazza: 1. *Physiognomonica Pseudoaristotelis; Adamanti cum epitomis; Polemonis e recensione G.Hoffmanni; Physiognomonica anonymi; Pseudopolemonis; Rasis; Secreti secretorum; Anonymi; Fragmenta.*

ismertetése nélkül. Kivétel ez alól az Arisztotelésznek tulajdonított *Phüszignómonia*, hiszen hosszas és színvonalas, igen önkritikus hangú elméleti fejtegetést olvashatunk az elején (a második fele empirikus megfigyelésekből áll). Nem véletlen, hogy Gianbattista Porta a maga 16. századi fiziognómiáját bevallottan erre a műre vagy legalábbis ennek középkori, latin változatára alapozta. Pseudo-Arisztotelész e – két írásból összeszerkesztett – tanulmánya egyébként olyan érdekes és nagy hatású, hogy bekerült a *Loeb Classical Library* Arisztotelész-összkiadásába (avval a megjegyzéssel, hogy bizonyosan nem arisztotelészi műről van szó).⁵ Ebben a tanulmányban bukkan fel először a később újra- és újra előkerülő állattipológia, s az a gondolat is, hogy a fiziognómusnak sosem szabad sémákban gondolkodnia, hanem a jellemző vonások összehatását kell elemzéseinél alapul vennie. A tanulmány háromféle megoldást is kínál arra, hogy miféle jelcsoportokra alapozható az elemzés (igaz, ezekből egyet azonnal el is utasít). Pseudo-Arisztotelész fiziognómiája tehát azért igen fontos szöveg, mert részletesen foglalkozik a fiziognómia metodikájával, emellett érdekes gondolatokat tartalmaz a test és a lélek egymásra hatásáról, sőt a test primátusáról is.

Két jelentős fiziognómiával foglalkozó ókori mű fűződik Galénosz nevéhez: a *Peri kraszeón* (*De temperamentis* vagy *De complexionibus*) című munka,⁶ valamint egy – a fiziognómia egyik elméleti alapozásának tekinthető – rövidebb mű, a *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur* latin címen ismert írás.⁷ Ez utóbbiban a szerző azt fejtegeti és bizonyítja részletesen, hogy mivel a lelki tulajdonságokat az alkati-testi jellemzők határozzák meg – ha a lélek nem éppen a nedvműködések pusztá szüleménye –, test és lélek közt pontos megfelelés tételezhető, vagyis a testi jegyekből egyértelműen következtethetünk a lelki tulajdonságokra. Galénosz munkái fontos szerepet játszottak abban, hogy a fiziognómia a későbbi századokban orvosi segédtudománnyá válhatott, és hogy egyértelműen az alkattanokhoz kapcsolódhatott.

Az elveszett vagy töredékesen fennmaradt antik fiziognómiák szerzői (Loxosz, Palaimón, Phülemón stb.) nyilván hasonló problémákkal küszködtek: igyekeztek tanaikat filozófiai szempontból és módszertanilag is megalapozni, illetve olyan tipológiát létrehozni, amit a tapasztalat is igazol. Esetükben tehát egy tudomány megteremtéséről beszélhetünk, munkáik célja olyan jelrendszer létrehozása és jelentéseinek rögzítése volt, amelynek segítségével az ember a maga egyediségében és általánosságában jobban megismerhető. A fiziognómiai irodalmat egyébként már az ókorban kiegészítették különféle lélektani tipológiák is, amelyek közül a legismertebb az Arisztotelész-tanítvány Theophrasztosz jellemisméje.⁸

A középkori nyugati fiziognómiák elsősorban e munkákra épültek, ám nemcsak az antik auktorokból merítették, hanem nyilvánvalóan arab művek fordításából is. Latin nyelvű fordításban is fennmaradt Rhazes⁹ és Avicenna neve alatt egy-két

⁵ ARISTOTLE, 1980. 84–137.

⁶ GALENUS 1821. I: 509–694. A könyv több latin fordításban is (Gerardus de Cremona, Burgundio de Pisa) ismert volt a késő középkorban. Lásd DURLING, 1976.

⁷ GALENUS, 1822. IV: 767–822.

⁸ THEOPHRASZTOSZ, 1982.

⁹ Rhazes kivonatosan bedolgozta Polemón elveszett, 70 fejezetnyi hosszú *Fiziognómiáját* *Kitab al-Mansúri* című művébe. Ezt a szövegrészletet tartja számon a tudomány Rhazes *Phüszignómiája* néven. AUTUORI, 1984.

fiziognómiai szöveg (például *Kanún*, lib. III., fen I. tract I. cap 16.)¹⁰, és ismeretes Pszeudo-Arisztotelész *Phüszignómonikájának* arab fordítása is.¹¹ Valószínűleg a Kr. u. 4. századból származik, de későbbi feldolgozásnak tűnik Adamantius Sophista *Physiognomiconja*, amelyet a középkorban szintén ismertek.¹² Emellett folyamatosan létezhetett egyfajta népi vagy kolostori hagyomány is, amire példa Hildegardis von Bingen fiziognómiával összekapcsolt alkattana,¹³ a salerno-i hagyomány néhány verse,¹⁴ illetve Michael Scotus műve.¹⁵ Albertus Magnus állattanának (*De animalibus*) fiziognómiai fejezetei viszont egyértelműen – latinra fordított arab szerzők által közvetített – antik forrásokon alapulnak.¹⁶ Albertus a bevezetőjében – talán éppen tanainak pogány eredete miatt – igyekszik azonnal élesen megkülönböztetni a természetes jellemvonásokat, adottságokat, amelyeket a „vér és a fizikai életerő”, azaz a test határoz meg, illetve a cselekedeteket és vágyakat, amelyeket a (szabad) akarat alakít. Mint mondja, az utóbbiak az erkölcsstan körébe tartoznak, a fiziognómia pedig csak az előbbiekkal foglalkozhat. Az adottságok azonban szerinte egyértelműen felismerhetők testi jegyek alapján, amelyeket hosszán ismertet.

Albertus magyarázkodása érthető. A fiziognómia alapelve ugyanis, hogy a test jellege, alkata valamiképpen meghatározza a viselkedést, a lelket és a sorsot, katolikus-keresztény szempontból igen problematikus, hiszen ellentmond a szabad akarat ágostoni eredetű dogmájának. Ez az ellentmondás különösen az asztrológikus elméletek tekintetében bizonyult kényelmetlennek, de alkattanai és a fiziognómiai elméletek esetén is vitákra adhatott okot. Talán ezzel magyarázható e tanok középkori medikalizációja, vagyis az a tény, hogy a fiziognómiát és segédtudományait elsősorban az orvostudományok közé sorolták, művelői orvosok voltak, filozófiai vonatkozásait viszont feltűnően negligálták. Mindehhez tudnunk kell azt is, hogy az orvostudomány – talán egyszerűen azért, mert szükség volt rá – a középkor és a reneszánsz folyamán végig meg tudta őrizni függetlenségét a teológiától, sőt, például a nemzéselmélet vagy az alkattan terén a hivatalos teológiának ellentmondó tételeket is hirdethetett.¹⁷

Nem véletlen tehát, hogy a 13. század végén, pontosabban 1295-ben, Párizsban éppen egy orvos, Petrus de Abano írt egy jól sikerült fiziognómiát, ami talán hozzájárult ahhoz, hogy Petrus az Inkvizíció bírósága elé került.¹⁸ Pedig az óvatost, „*conciliator*”, azaz „*egyeztető*” néven emlegetett Abano nyomatékosan csupán azt hirdeti, hogy írásának segítségével könnyebben ítéldhetjük meg az embereket, könnyebben eldönthetjük, kibeen bízhatunk és kibeen nem. Nála mind a filozófiai és módszertani alapozás, mind pedig a szabad akarral kapcsolatos megkülönböztetés hiányzik: igyekszik empirikus, praktikus könyvet adni olvasói kezébe, semmi

¹⁰ Itt például Avicenna a tökéletes alkat jegyeit leírva valószínűleg önmagát ábrázolja.

¹¹ A fordításnak ugyanaz a Hunain ibn Ishak a szerzője, aki Galénosz nedvvtanából készített nagy hatású összefoglalásokat. ULMANN, 1970. 96.

¹² PERUSCUS-SYLABURGIUS, 1780.

¹³ BINGEN, 2004. 103–110., 123–125.

¹⁴ MAGYAR, 2008. 1169–1174.

¹⁵ SCOTUS, 1508. Ez a mű a 14. századi Bartholomaeus Cocles, bolognai professzor neve alatt is többször megjelent a 16. század folyamán.

¹⁶ ALBERTUS MAGNUS, 1996. 9–14. (I. 126-tól.)

¹⁷ TEMKIN, 1991.

¹⁸ ABANUS, 1548. (A mű *Compilatio physiognomiae* címen is ismert volt.)

mást. A 14–15. századra, részben fenn hirdetett praktikus céljainak köszönhetően, a fiziognómia már közismert és elfogadott „tudománnyá” vált, és olyan alkotók munkásságán is nyomott hagyott, mint Dante vagy Leonardo da Vinci.¹⁹

Itt kell megjegyezni azt is, hogy e tan vagy elmélet egyébként – valószínűleg ismét csak kettős eredetének és a logikus gondolkodás előtti szintekbe hatoló gyökereinek köszönhetően – elképesztően nagy hatást gyakorolt a művészetekre az irodalomtól a festészetten át egészen az építészetig, és hatása a középkortól mindmáig nyomon követhető. Ezen hatást – különösen annak itáliai vonatkozásait – a Vigh Éva által szerkesztett *Természeted az arcodon* című remek tanulmánykötet részletesen bemutatja, így e kérdés taglalásától ezúttal eltekintek.²⁰

Bár a fiziognómia a középkorban mindvégig eleven életet élt, e tudomány igazi reneszánszát a 16. század hozta el.²¹ Ennek nem csupán szellemtörténeti – a „titkos tudományok” virágzásának nagy korszaka ez –, hanem gyakorlati okai is voltak, hiszen a könyvnyomtatás elterjedésével a szerzők és a kiadók már a hasonló, népszerű témákat feldolgozó könyvek publikálásától némi anyagi hasznot is remélhettek. Igen korán, a 15. században megjelentek efféle, főként egymásból plagizált, vagy egyenesen ugyanazt a szöveget új, néha fiktív szerző neve alatt közlő kiadványok, például Petrus Padubensis, Giovanni Michele Savonarola, Aldobrandino da Siena, Bartholomaeus Cocles, Antiochus Tybertus, Johannes Hasius vagy Andreas Corvus művei,²² amelyek kézírásos másolatokban is közkézen forogtak. (Bár ezek a művek eredetileg latinul íródtak, ez sem szabott határt elterjedésüknek, mert a 16. században olasz, angol, német, francia nyelvű fordításaik is kaphatóak voltak.)²³ Továbbá ebben a korban többször kiadták Pszeudo-Arisztotelész, Polemón vagy Adamantius Sophista munkáit is, a kiadások jegyzeteiben és előszavában pedig a tan történetét is megkísérelték rekonstruálni.

A reneszánsz fiziognómiai irodalom csúcsa kétségkívül Gianbattista della Porta (1535–1615) először 1586-ban publikált *De humana physiognomonia* című könyve, amely mind elméleti alapozását, mind remek fametszetekkel illusztrált állattipológiáját tekintve újat hozott a középkorból örökölt praktikus célú fiziognómiák sorában. A könyv egyértelműen a Pszeudo-Arisztotelész-féle *Phüszioignómoniára* épít, és gyakorlatilag kizárólag ókori és arab forrásokra hivatkozik. Mint bevezetőjében kifejti, célja egyrészt az, hogy olvasóit jobb emberismerethez, másrészt az, hogy hibáik felismeréséhez és korrekciójához segítse, vagyis részben praktikus, részben etikai célokat szolgál. Nyíltan ír arról is, hogy a fiziognómia az analógiák, megfelelések tudománya. Mindenesetre Porta sem felejt el leszögezni, hogy a természet adta hajlamok és a szabad akarat által irányított cselekedetek közt különbséget kell tennünk.

¹⁹ VINCI, 1984.

²⁰ VIGH, 2006.

²¹ PORTER, 2005. 74–121.

²² Lásd GRAESSE, 1960. 100–103., illetve THOMANN, 1997.

²³ A korabeli európai fiziognómiákról részletesen írt PORTER, 2005. 90–110. Bőséges fiziognómiai bibliográfia található itt: [www.muellerscience.com/PSYCHOLOGIE/Kompetenz/Lit.Menschenkenntnis\(1470-1996\).htm](http://www.muellerscience.com/PSYCHOLOGIE/Kompetenz/Lit.Menschenkenntnis(1470-1996).htm), illetve <http://physiognomy.history.qmul.ac.uk/bibliography.html> (Utolsó letöltés: 2010. augusztus 31.)

Szakosodni is a reneszánsz idején kezdett a fiziognómia: Hieronymus Cardanusnál jelenik meg a *metoposzkópia* (homlokisme) kifejezés (hasonló címmel művet is írt), Johannes Hartlieb pedig a *kheiomantia* (tenyérjósítás) terminust tette közzismertté.

A 17. századra a fiziognómiai irodalom azonban már határozottan kettévált. Továbbra is megjelentek – nemzeti nyelveken – népszerű, gyakorlati tanácsadó jellegű vagy okkult könyvecskék, ugyanakkor a tan „medikalizációja” is tovább erősödött, hiszen a reneszánsz hagyományt folytatva ebben az időben is szinte kizárólag orvosok írtak hasonló műveket, köztük Joannes Fontanus (Párizs, 1611.), Philippus Finella (Nápoly, 1648.), Camillus Baldus (Bologna, 1621.), Robert Fludd (Frankfurt, 1631.), Joannes Fridericus Helvetius (Heidelberg, 1660.), Philippus May (Drezda, 1681.), Christian Moldenarius (Lipcse, 1616.), Jean Moreau (Párizs, 1616.), Andreas Otto Königsberg, 1676.), Giuseppe Rosaccio (Verona, 1602.), Clemens Timpler (Hannover, 1617.) vagy Fridericus Wedelius (Jéna, 1686.). Az említettek egy része ráadásul orvosdoktori disszertációként adta ki munkáját. A fiziognómia emellett számos orvosi diagnosztikus műben is megjelent mint a szemiotika része.

Új elméleti támaszt jelentett a fiziognómia számára a régóta a tan háttérben álló, ám Oswald Kroll által újrafogalmazott szignatúrátan.²⁴ Bizonyos hermetikus, okkultista irányzatok már Cornelius Agrippa *De occulta philosophia*ja óta igyekeztek a világot, kabbalista mintára, egyfajta titkosírásként, megfejtendő jelrendszerként kezelni: Paracelsus, Jakob Böhme, Robert Fludd vagy Knorr von Rosenroth számára az emberi test is Isten titkos üzenetének jeleit őrzi, vagy egyenest maga is Isten üzenete, ennek az üzenetnek a megfejtése pedig az ember elsődleges feladata. Ebben a szellemi környezetben a fiziognómia könnyen megtalálta a helyét. A 18. század elejére azonban a felvilágosodás és „egzaktosodás” hatására a téma – legalábbis tudományos berkekben – egy időre kiment a divatból,²⁵ hogy a romantikus irányzatoknak köszönhetően a század végén kutatása új lendületet kapjon.

Az új fiziognomikus irányzat úttörő munkája kétségtelenül Antoine–Joseph Pernety (1716–1806) Benedek-rendi szerzetes, okkultista, illuminátus, utazó, szótáríró és egyiptológus munkája volt. Pernety II. Frigyes könyvtárosaként is működött egy darabig, talán ennek is köszönhetően művei elsősorban német nyelvterületen fejtettek ki óriási hatást. *Discours sur la physionomie et les avantages des connoissances physionomiques* című munkája 1769-ben jelent meg először Párizsban, majd az 1780-as években németre is lefordították és többféle változatban kiadták.²⁶ Pernety az emberi szervezetet – La Mettrie és Friedrich Hoffmann után szabadon – olyan gépezetnek tekintette, amelynek működési hibái a betegségek. Szerinte azonban a lelki és testi betegségek párhuzamosak, vagyis minden lelki betegségnek megvan a testi parallelje és viszont. E pszichoszomatikus fiziognómia a külsőt tehát afféle képernyőnek tekinti, amin a működési hibák megjelennek. Noha Pernety munkája

²⁴ CROLLIUS, 1996. A szignatúrátan szerint az égitestek közvetlenül alakíthatják a növények, állatok, ásványok alakját, vagy lenyomatot hagyhatnak rajtuk, így a dolgok formájából következtethetünk bolygóvonatkozásaira, illetve (gyógyászati) használatukra. Crollius szerint Isten ekképpen próbált segítséget nyújtani a tudósoknak.

²⁵ Bár ez sincs teljesen így. Az „alsóbb” irodalomban elképesztően sok, sőt minden addiginál több fiziognómiai munka látott ekkoriban napvilágot. Lásd PEUSCHEL, 1769.; *Physiognomisches Cabinet*, 1778.; *Menschenspiegel*, 1793.

²⁶ PERNETY, 1785.; PERNETY, 1784–85.

címével ellentétben nem elsősorban fiziognómia, hanem minden érzelmet és szenvedélyt alapvetően gyomorbetegségnek tekintő pszichiátriai tipológia volt, nyilvánvalóan hatott arra a könyvre, amely a fiziognómia további történetét meghatározta, s amely a tant hosszú idő után sikerrel szabadította föl a medicina egyedulalma alól.

Johann Caspar Lavater zürichi teológus négykötetes művében (*Physiognomische Fragmente zur Beförderung des Menschenkenntniss und Menschenliebe*, Leipzig, 1775–1778) a fiziognómiát egyfajta Istenhez vezető útként értelmezte. Isten a maga képeére teremtette az embert, így hát az emberi test vizsgálata alapján fölismerhető az erkölcsi-isteni lényeg, az arcvonásokon megjelenő érzelmek pedig „Isten hárfájátékának” tekinthetők. A fiziognómia tehát Lavater számára nem egyéb, mint a teológia segédtudománya, az Istenhez vezető egyik út. Noha Lavater munkájának alapja a megfigyelés és a megfigyelések racionális osztályozása volt, inkább misztikus alapelmélete és intuitív „diagnosztikája” bizonyult igazán nagy hatásúnak a korabeli értelmiség körében.²⁷ Művét hamarosan franciára is lefordították, és egy kilenc kötetes gyönyörű kiadásban tették közzé.²⁸ Lavater művének hatását bizonyítja az a nagyszámú nem orvosi, elsősorban lélektani indíttatású fiziognómia is, amely a 19. században elárasztotta a piacot.²⁹

Ám az orvosi-anatómiai indíttatású fiziognómiákra is a megújulás jellemző ebben a korban. E tekintetben különösen Franz-Josef Gall frenológiája, illetve Karl-Heinrich Baumgaertner pathológiai fiziognómiája bizonyult sikeresnek.

Franz-Joseph Gall (1758–1828) bajor orvos az 1800-as évek legelején, Bécsben hatalmas – ma is meglévő – koponyagyűjteményére és szorgos mérésekre támaszkodva fejlesztette ki kranioszkópiának, később frenológiának nevezett tanát, amely szerint a koponya külső formájából, dudoraiból következtetni lehet tulajdonosának betegségeire, személyiségére és lelki alkatára. Gall, aki az agykutatás, az agyi idegközpontok felderítése terén valóban jelentős eredményeket ért el, szándékaival ellentétben a későbbi – főként angolszász – fajelméletekre is jelentős hatást gyakorolt, előkészítve a nem mindig üdvös célokat szolgáló fajhügiénés anthropometriai és kranimetriai kutatásokat. Gall tanainak propagálásában és egyben elferdítésében később jelentős szerepet játszottak követői, Spurzheim vagy Combe.

Karl-Heinrich Baumgaertner (1798–1886) katonaorvos, majd freiburgi orvos-professzor 1839-ben adta ki diagnosztikus célú *Krankenphysiognomik* című művét, majd a hozzá tartozó atlaszt.³⁰ A mű célja kizárólag orvosi: bizonyos betegségek azonosítása a külső alapján. Egyes betegségeket valóban lehetséges a beteg külsejéből, arckifejezéséből, bőrszínéből (sőt illatából is) diagnosztizálni, vagyis e könyv – 72 remek ábrájával – a gyakorlatban is használható segédletnek bizonyult. Baumgaertner törekvése, hogy a fiziognómiát egzakt kórtani, anatómiai alapokra helyezze – és hogy emellett a Lavater-féle szélhámosokat ledorongolja – számos követőre talált. Egyebek közt Charles Darwin is írt – kortársával, a lavateriánus Charles Bell *Anatomy and Physiology of Expression* című könyvével vitázva – egy hasonló célú

²⁷ GERABEK, 1989. 1–11.

²⁸ LAVATER, 1806–07.; Lásd még BIRTALAN, 1961. 245–265.

²⁹ Például SOHN, 1856.

³⁰ BAUMGAERTNER, é. n.; BAUMANN, 1984.

összehasonlító evolucionista fiziognómiai munkát.³¹ A fiziognómiának azonban nem csak anatómiai vagy kórtani, hanem élettani, pszichiátriai, sőt mechanikai és sejttani megalapozásával is többen kísérleteztek, köztük Alexander Morison, Alexander Walker vagy a század vége felé Theodor Meynert.³² A különféle iskolák szintézisét Karl Huter (1861–1912) próbálta megteremteni monumentális, ötkötetes művében.³³

Az egzaktásra törő anatómiai-élettani alapozású fiziognómiák közül kétségtelenül a legszínvonalasabb Carl Gustav Carus (1789–1869) német orvos és polihisztor könyve, a *Symbolik der menschlichen Gestalt*,³⁴ amely gyakorlatilag mindenfajta etikai és pszichológiai magyarázatot elutasított, s az emberi test alakzatait evolúciós fejlődés eredményeként értelmezte. Carus – aki gallianus frenológusként kezdte, és még egy kranioszkópiai atlaszt is kiadott – e munkájában az alkat, a tartás, a mozgás és az arckifejezés jelképrendszerét orvosi szempontból értékelte. Ez a pszichoszomatika alapvetésének számító, diagnosztikai célú könyv valójában negyven év orvosi tapasztalatát foglalta össze klinikusok és gyakorló orvosok számára. Számos nyelvre lefordították, Itáliában pedig jellemző módon indexre is került.

A 19. század közepére olyan új tudományok jelentek meg a színen, amelyek a fiziognómiai kutatásokat a legkülönbélebb irányokba terelték. Ilyen volt a Petrus Camper által már egy évszázaddal korábban megalapozott, sőt már Dürer által is művelt, ám csak a 19. század közepén Quetelet révén tudománnyá emelt anthropometria, a fiziognómiával Theodor Piderit által összekapcsolt összehasonlító fejlődéelmélet,³⁵ a Galton által megalapozott fajbiológia,³⁶ a hippokratikus eredetű, de a 19. században új életre támadó néprajzi és nemzetkarakterológiai elméletek³⁷ vagy a Lombroso-féle pszichológiai alkattan.³⁸ Új utakat nyitott Rudolf Kassner (1873–1959) számomra sajnos nehezen érthető fenomenológiai fiziognómiája,³⁹ sőt a modernizált – Kretschmer, Rohrer, Julius Bauer, illetve követőik, Völgyesi Ferenc vagy Buday László által kidolgozott – immár nem humorálpáthológikus eredetű orvosi alkattan is.⁴⁰ Ám mindezeknek bemutatása meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit, így csak utaltam rájuk.

A fiziognómia bizonyos irányai már az 1880-as évektől egyre inkább a politika hatása alá kerültek – eleinte érdekes módon főképp Angliában és Franciaországban, a gyarmatosítás ideológiájaként⁴¹ –, hogy a kezdetben baloldarról induló, majd erősen jobbra tolódó eugenikus mozgalomban, majd a náci birodalom fajbiológiai örületében végül démoni szerepet játszanak. Ennek következtében a tan a

³¹ DARWIN, 1872.

³² WALKER, 1834.; MORISON, 1853.; MEYNERT, 1888.

³³ HUTER, 1911.; HUTER, 1907.

³⁴ CARUS, 1853.

³⁵ PIDERIT, 1867.

³⁶ GALTON, 1869.

³⁷ RÓNAY, 1847.; RÓNAY, 2001.; HERMAN, 1902.

³⁸ LOMBROSO, 1889.

³⁹ KASSNER, 1932.; KASSNER, 2000.

⁴⁰ BAUER, 1917.; KRETSCHMER, 1931.; KRETSCHMER, 1925.; ROHRACHER, 1939.; VÖLGYESI, 1943. Itt jegyzem meg, hogy különös módon a pszichoanalízis elutasította a fiziognómiát, hiszen a külsőt, különösen az arcminimikát és arcvonásokat egyfajta maszknak tekintette.

⁴¹ Az eugenika és fajbiológia közép-európai történetéről lásd TURDA-WEINDLING, 2006.

második világháború után afféle tabuvá vált, és csak a nyolcvanas években jelent meg újra a tudomány színpadán, például az úgynevezett *Ausdruckpsychologie*-ban. Mindeközben az ál-ismeretterjesztő, magát tapasztalatinak állító, valójában egyértelműen mágikus típusú fiziognómiai irodalom az elmúlt százötven évben virágzott, s virágzik ma is. Álljon itt példaként néhány fontosabb vagy jellemző hazai mű, amelyeket a folyamatosságot bizonyítandó, időrendben sorolok fel: Szokoly Victor: *Arcisme és phrenologia*. (Pest, Hartleben, 1867); Könyves Tóth Kálmán: *Jellem. Smiles után a hazai viszonyokhoz alkalmazta Sz. V.* (Budapest, Légrády Károly, 1880); Szentpáli Janka: *Arcisme. (Physiognomika)*. (Budapest, Pfeiffer, 1892); Tisza Miksa: *A gödrös áll és gödrös arc jelentőségéről*. (Kaposvár, Kultura, 1930); Röck Gyula: *Arc- és alaktan. Karakterológiai tanulmány*. (Budapest, Kókai, 1938); Gabányi Árpád: *Arczisme. Lavater, Mengs, Fielding, Hirzel stb. művei alapján*. (Budapest, Ikva, [1893]. 1989); Ertsey Attila: *Jellem és asztrológia: Emberismereti abc*. (Budapest, Libro, 1989); Davies, Rodney: *Mit mond az arc? Gyakorlati arcismeret*. (Budapest, Panem és Grafo, 1994); Fehér István: *Emberismeret az arcból*. (Szeged, Szukits, 1995); Fludd de Fluctibus, Robertus – May, Philippus: *Khiromantia. A kéz vallomásai. Az erővonalak bölcselete*. (Budapest, Édesvíz, 1997).

*

E vázlatos történeti áttekintés után fel kell tennünk a kérdést, ugyan miféle következtetést vonhatunk le a fiziognómia különös históriájából? Egyrészt ráébredhetünk, hogy bár a fiziognómia alaptétele mindig ugyanaz maradt (lehetséges a külsőből a belsőre, a formából a tartalomra következtetni), itt korántsem valamiféle egységes tudománnyal állunk szemben. Hiszen a fiziognómia már születésekor kétféle gondolkodásmódot egyesített magában, a mágikus-analogikust és az empirikus-racionálist, és már az ókorban két különálló és alapjaiban különböző elmélet egyesült benne: az analógiás gondolkodáson alapuló fiziognómia és a természettudományos teóriákra alapozott alkattan. Később pedig fejlődése során a fiziognómia tana vagy tudománya olyan mélyreható változásokon ment át mind módszereiben, mind céljaiban, mind pedig elméleti alapozása tekintetében, hogy fejlődésének különböző korszakaiban és fokozataiban egyazon dolognak szinte alig tekinthető. Mi köze lehet ugyanis az ihletett Lavaternek a náci főideológus Rosenberghöz, vagy Albertus Magnusnak Galtonhoz? Általánosságban megállapíthatjuk tehát, hogy a fiziognómia nem egységes tan vagy tudomány, hanem csupán a legkülönfélébb teóriák gyűjtőneve.

Másrészt történetünk arra is rávilágít, hogy ha a világot tények, jelek halmozásának tekintjük, valójában milyen önkényesen határozhatjuk meg, mit tekintünk ténynek és jelnek, nem is beszélve arról, hogy az eleve önkényesen meghatározott tény- és jelcsoportot miként értelmezzük.⁴² Mindenfajta fiziognómia ugyanis két alapelven nyugszik: egyrészt azon, hogy a külsőből a belsőre lehetséges követke-

⁴² Természetesen ez az önkényesség nem egyénekre, hanem paradigmarendszerekre, kultúrákra, gondolkodásmódokra vonatkozik, hiszen azt, hogy az egyén mit tekint ténynek, jelnek, illetve hogyan értelmezi e jeleket, elsősorban az adott kultúra, paradigmarendszer szabja meg.

tetni, másrészt pedig azon, hogy a test üzenet és értelmezésre váró jelhalmoz. Csak-hogy ha így áll a dolog, vajon ki vagy mi üzenget nekünk a test által? Erre a kérdésre az idők során szinte mulatságosan sokféle válasz született. Arisztotelész szerint az üzenő maga a test vagy a lélek, Galénosz szerint a négy alapnedv és alapelem, Ptolemaiosz szerint a koszosz, Lavater szerint Isten, Carus vagy Baumgaertner szerint a betegség, Galton szerint a rassz, Herman Ottó szerint a nemzet, Freud és Jung szerint a társadalmi, a fölöttes én, Mendel szerint a gén, Kassner szerint az egész világ és így tovább. Vagyis a lehetséges interpretációk száma szinte végtelen. Ismét oda jutottunk hát, hogy fiziognómia, mint elmélet nem létezik, csak lehetséges fiziognómiák vannak, amelyek Borges-i módon, szembeállított tükörképeként szemlélik egymást vagy az őket szemlélőket.

Harmadrészt e história alapján arra is fölfigyelhettünk, hogy egy olyasfajta, lát-szólag a tapasztalaton és a józan észen, valójában azonban nagyrészt az analógiás-mágikus gondolkodáson is alapuló elmélet, mint a fiziognómia, milyen sokféle alakot ölthet és tartalmat hordozhat az idők során. Kezdetben világmegismerő eszköz, az ember tanulmányozásának egyik első formája volt, később praktikus antropológiai módszertan, Lavaternél a teológia egyik útja, Darwin vagy Carus kezében a fejlődéstan bizonyítéka, Carus vagy Baumgaertner értelmezésében a gyógyítást szolgáló diagnosztikus metódus, a rasszisták és eugenikusok számára pedig a szelekciót és a rangsorolást, végső soron pedig az erőszakot igazoló érvrendszer. Példáján tehát belátható, hogy egy olyan teória, amely akárcsak részben is a mágikus-analógiás gondolkodásban gyökeredzik, milyen elemi életerővel képes fennmaradni, és érvényesülése érdekében milyen egymástól teljesen eltérő formákat képes öltetni. Hiszen nincs hatalmasabb annál a gondolatnál, amelynek építőköveit nem vitatható tapasztalatok és belátások alkotják, hanem a mindezeknél sokkal erőteljesebb vágyak és késztetések, analógiák, szimpátiák és antipátiák. Márpedig efféle gondolatokkal, elméletekkel, hiedelmekkel ma is nap mint nap találkozhatunk.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ABANUS

1548 ABANUS, Petrus: *Decisiones physiognomicae*. Patavii, 1548.

ALBERTUS MAGNUS

1996 ALBERTUS MAGNUS: *Az állatokról*. Ford.: Magyar László András. Budapest, Balassi, 1996.

ARISTOTLE

1980 ARISTOTLE: *Minor works*. Transl.: W. S. Hett. Cambridge/Mass.-London, Harvard University-Heinemann, 1980.

AUTUORI

1984 AUTUORI, A.: Testo latino e testo arabo della fisiognomica de Muhammad ibn Zakariya al-Razi. *Annali Istituti Univ. Orientale*, (1984) 44. sz. 29-40.

BAUER

1917 BAUER, Julius: *Die konstitutionelle Disposition zu inneren Krankheiten*. Berlin, Springer, 1917.

BAUMANN

1984 BAUMANN, Heinz-Peter: *Die Krankenphysiognomik des Karl Heinrich Baumgärtner*. Düsseldorf, Inst. für Gesch. d. Med., 1984.

BAUMGAERTNER

é. n. BAUMGAERTNER, Karl Heinrich: *Physionomia pathologica. Krankenphysiognomik. Atlas*. Freiburg im Breisgau, Herder, é. n.

BINGEN

2004 BINGEN, Hildegard von: *Okok és gyógymódok*. Ford.: Magyar László András. Budapest, Kairosz, 2004.

BIRTALAN

1961 BIRTALAN Győző: Lavater fiziognómiai törekvései. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, (1961) 21-22. sz. 245-265.

BUDAY

1943 BUDAY László: *Orvosi alkattan*. Budapest, Magyar Orvosi, 1943.

CARUS

1853 CARUS, Carl Gustav: *Symbolik der menschlichen Gestalt*. Leipzig, Brockhaus, 1853.

CROLLIUS

1996 CROLLIUS, Oswaldus: *De signaturis internis rerum. Die lateinische Editio princeps (1609) und die deutsche Erstübersetzung (1623)*. Hrsg.: KÜHLMANN, Wilhelm – TELLE, Joachim. Stuttgart, Steiner, 1996.

DARWIN

1872 DARWIN, Charles: *The expressions of the emotions in man and animals*. London, 1872.

DURLING

1976 *Burgundio of Pisa's translation of Galen's „De complexionibus“*. Ed.: DURLING, Richard J. Berlin-New York, W. de Gruyter, 1976. (*Galenus Latinus* I.)

EVANS

- 1969 EVANS, E. C.: *Physiognomics in the ancient world*. Philadelphia, American Philosophical Society, 1969. (*Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, 59.)

FOERSTER

- 1893 *Scriptores physiognomnici Graeci et Latini*. Rec.: Richardus FOERSTER. Stutgardiae-Lipsiae, Teubner, 1893. [1994].

FRANZ

- 1784 FRANZ, Johann Georg Friedrich (Orbilius Anthroposcopus): *Versuch einer Geschichte der Physiognomik und der damit verbundenen Wissenschaften*. Wien–Leipzig, Hartmann, 1784.

GALENUS

- 1821 Claudii Galeni *opera omnia*. Ed.: Carolus Gottlob KÜHN. Lipsiae, Cnoblochius, 1821.
1822 Claudii Galeni *opera omnia*. Ed.: Carolus Gottlob KÜHN. Lipsiae, Cnoblochius, 1822.

GALTON

- 1869 GALTON, Francis: *Hereditary genius: an inquiry into its laws and consequences*. London, Macmillan, 1869.

GERABEK

- 1989 GERABEK, Wilhelm E.: Jean Paul und die Physiognomik. *Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte*, 73. (1989) 1. sz. 1–11.

GRAESSE

- 1960 GRAESSE, Johann Georg: *Bibliotheca magica et pneumatica*. Repr. Hildesheim, Olms, 1960.

HERMAN

- 1902 HERMAN Ottó: *A magyar nép arca és jelleme*. Budapest, Természettudományi Társulat, 1902.

HUTER

- 1907 HUTER, Carl: *Die Naturell-Lehre als Grundlage der praktischen Menschenkenntnis*. Detmold, Arminius, 1907.
1911 HUTER, Karl: *Illustriertes Handbuch der praktischen Menschenkenntnis*. Leipzig, Arminius, 1911.

KASSNER

- 1932 KASSNER, Rudolf: *Physiognomik*. München, Delphin, 1932.
2000 KASSNER, Rudolf: *A három birodalom. A fiziognómiai világrépről*. Budapest, Medio, 2000.

KRETSCHMER

- 1925 KRETSCHMER, Ernst: *Körperbau und Charakter. Untersuchungen zum Konstitutions-Problem und zur Lehre von den Temperamenten*. Berlin, Springer, 1925.
1931 KRETSCHMER, Ernst: *Geniale Menschen*. Berlin, Springer, 1931.

LAVATER

- 1806–07 LAVATER, Gaspard: *L'art de connaitre les hommes par la physionomie*. Tome 1–9. Paris, s. e., 1806–1807.

LOMBROSO

- 1889 LOMBROSO, Cesare: *L'homme de génie*. Traduit: Colonna D'Istria. In: *Agrégé de philosophie*. Paris, Alcan, 1889.

MAGYAR

2008 MAGYAR László András: Az orr és a hímtag. *Holmi*, 20. (2008) 9. sz. 1169-1174.

Menschenspiegel

1793 *Der Menschenspiegel oder praktisches Handbuch für jene, welche die Menschen auf der Stelle aus den Gesichtszügen zu beurtheilen wünschen.* Prag-Wien, Schönfeld, 1793.

MEYNERT

1888 MEYNERT, Theodor: *Mechanik der Physiognomik.* Wien, Braumüller, 1888.

MORISON

1853 MORISON, Alexander: *Physiognomik der Geisteskrankheiten.* Leipzig, Schäfer, 1853.

PERNETY

1784-85 Pernetz, Joseph Anton: *Versuch einer Physiognomik, oder Erklärung des moralischen Menschen durch die Kenntniss des physischen.* Bde. 1-2. Übersetzt: P. W. L. Dresden, Walther, 1784-1785.

1785 PERNETY, Anton Joseph: *Beobachtungen über die Krankheiten der Seele oder der Physiognomik.* Übersetzt: L. Dresden, Walther, 1785.

PERUSCUS-SYLABURGIUS

1780 *Scriptores physiognomoniae veteres:* Rec.: Camilli Perusci et Frid Sylaburgii. Altenburg, Gottlob Emanuel Richter, 1780.

PEUSCHEL

1769 PEUSCHEL, C. A.: *Abhandlung der Physiognomie, Metoposcopia und Chiromantie.* Leipzig, Heinstuss, 1769.

Physiognomisches Cabinet

1778 *Physiognomisches Cabinet für Freunde und Schüler der Menschenkenntniss.* Frankfurt-Leipzig, Perrenon, 1778.

PIDERIT

1867 PIDERIT, Theodor: *Wissenschaftliches System der Mimik und Physiognomik.* Detmold, Klingenberg, 1867.

PORTER

2005 PORTER, Martin: *Windows of the soul: physiognomy in European culture 1470-1780.* Oxford, Oxford University, 2005.

PTOLEMAIOS

1980 PTOLEMAIOS: *Tetrabiblos.* Ed. and transl.: ROBBINS, F. E., Cambridge-London, Harvard University-Heinemann, 1980.

ROHRACHER

1939 ROHRACHER, Hubert: *Karakterológia.* Ford.: Szöllösy Győző. Budapest, Novák, 1939.

RÓNAY

1847 RÓNAY Jácint: *Jellemisme vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfi és életkorok jellemzése lélektani szempontból.* Győrött, Streibig, 1847.

2001 RÓNAY Jácint : *Nemzetkarakterológiák.* Ford.: Terbe Erika - Oszkó Bea - Berkics Mihály. Budapest, Osiris, 2001.

SCOTUS

1508 SCOTUS, Michael: *Liber Physiognomiae.* Venetiis, 1508.

SOHN

- 1856 SOHN, Friedrich Ferdinand: *Kunst auf dem ersten Anblick eines Menschen dessen Temperament, Eigenschaften wie vergangenes, gegenwärtiges und zukünftiges Schicksal genau zu bestimmen, oder: Die Physiognomik der Alten*. Berlin, Verlags-Bureau, 1856.

THEOPHRASZOSZ

- 1982 THEOPHRASZOSZ: *Jellemrajzok*. Ford.: Szepessy Tibor – Papp Oszkár. Budapest, Európa, 1982.

TEMKIN

- 1991 TEMKIN, Owsei: *Hippocrates in a world of pagans and Christians*. Baltimore–London, Johns Hopkins University, 1991.

THOMANN

- 1997 THOMANN, Johann: *Studien zum „Speculum physionomiae“ des Michele Savonarola*. Zürich, Univ. Zürich, 1997.

TURDA-WEINDLING

- 2006 „Blood and Homeland“. *Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Eds.: TURDA, Marius – WEINDLING Paul J. Budapest–New York, CEU, 2006.

ULMANN

- 1970 ULMANN, Manfred: *Die Medizin im Islam*. Leiden–Köln, E. J. Brill, 1970. (*Handbuch der Orientalistik*. VI, Abschnitt 1.)

VÍGH

- 2006 „Természeted az arcodon“. *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*. 1–2. kötet. Szerk.: VÍGH Éva. Szeged, JATEPress, 2006. (*Ikonológia és műelemzés*, 11.)

VINCI

- 1984 VINCI, Leonardo da: *Anatomie, Physiognomik, Proportion und Bewegung*. Hrsg.: BAUR, Otto – BOTT, Barbara – BRAUNFELS-ESCHE Sigrid et al. Köln, Inst. für Gesch. der Med., 1984.

VÖLGYESI

- 1932 VÖLGYESI Ferenc: *A psychoaktív és a psychopassív constitutio, ill. karakter és a hypnophilitás*. Budapest, Novák, 1932.

WALKER

- 1834 WALKER, Alexander: *Physiognomy founded on physiology*. London, Smith–Elder, 1834.